

ԿՐՈՆԱՆ-ԻՄՐԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԿԵԱՆՔԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՀԱՐՑԵՐ

Ապացոյցք Աստուծոյ գոյութեան. — Այդ փաստերը հետեւեալ չորս խումբերու կը վերածուին:

1. Էակաբանական (Ontologique) փաստը, զոր կազմեց Անսելմոս, կը կայանայ Աստուծոյ մասին, իբրեւ կատարեալ էակի մը մասին: Մեր ունեցած գաղափարէն՝ աւտոր իրականութիւնը հզօրացնելուն մէջ, կատարեալ էակը անկատար պիտի ըլլար, եթէ Պոյութիւնը պակսէր իրեն. ուրիշ Աստուծոյ գաղափարն ինկէ՛ն ինկողէն աւտոր գոյութիւնը: — Պատասխանելով իրեն ժամանակակից Gaunilo վանականին, որ կ'ըսէր թէ ուրիշ պէ՛տք էր հաւատալ թէ իրապէս գոյութիւն ունի երանաւէտ կղզին, որուն գաղափարը այնքան գեղեցիկ նկարագրութիւններով յղացած էին առասպելները, Անսելմոս կը յարէր թէ երբ խնդրը հունաւոր աւարկաներու վրայ է, հարկ չկայ գաղափարէն անպատճառ իրականութիւն հետեցնել, բայց այդպէս չէ գերագոյն էակի պարագային, վասնոր առանց իրականութեան, բացարձակը կը գաղբէր իր անունին համապատասխան էութիւն մ'ունենալէ: — Էակաբանական փաստը յետոյ իր պաշտպանը ունեցաւ յանձին Տէքարտի և հակառակորդը Քանդի մէջ, որ ուսման պէս կերպեց զայն: Ըստ այս վերջին փիլիսոփային «իրականութիւն» բառը ոչ մէկ փոփոխութիւն առաջ չի բերեր իրեն մտայն-ղացքին վրայ: Եւ իրականութիւնը կ'ըսէ. ան, ոչինչ ունի աւելի քան հարկը ճշմարտութեան սկուտը, և իրականութիւնը կըրնայ՝ աւելեալ գաղափարին վրայ, առանց որ ենթացրուած այդ հարկը սկուտներուն որեւէ բան աւելցած ըլլայ:

Քրիստոնեան համոզուած է թէ Աստուած քոյ է, փորձառական ստուգութիւն մըն է ասիկա, զոր ոչ մէկ հակառակ ապացոյց պիտի չկրնար խախտել: Բայց էակաբանական փաստը չէ որ կը ծնի միտքին մէջ այդ համոզումը: Առողջ տրամաբա-

նութեան մէջ, գաղափարը պէտք չէ գաւազանուի իրականութենէն, նոյնիսկ երբ խնդրը գերագոյն էակին վրայ է: Գաղափարը չի կրնար երբեք ենթադրել իրականութիւն: Պէտք է արդարեւ, գիտել թէ բացարձակ պատճառականութեան գաղափարը գերագոյն էակին վրայ՝ միւս կատարելութիւններու կարգին՝ գոյութիւն ալ կ'ընդունի, իսկ գոյութեան գաղափարը գոյութիւն չէ բնաւ: Եւ կրնամ խորհիլ թէ Աստուած քոյ է, առանց սակայն առոր համար իրականութեան նշանալու գուրս հինել գաղափարի շրջանակէն, վասնոր իմ մտապատկերացումներս չեն կրնար իրականութեան իբր անվրէպ կանոն ծառայել: Մէկ խօսքով էակաբանական փաստը արդէն համոզուածներուն վրայ միայն կրնայ հարկադրել ինքզինքը. անկա չի կրնար Աստուծոյ գոյութիւնը ապացուցանել անոնց՝ որ ուրիշ ապացոյց չունին անոր հաւատալու համար:

Կ'աւարկեն թէ քանի որ անհունին գաղափարը գոյութիւն ունի մեր մէջ, պէտք է որ տեղէ մը եկած ըլլայ ան մեզի, կամ քանի որ մենք չենք կրնար յառաջ բերած ըլլալ զայն մեր մէջ, ըստ այսմ հունաւորը չի կրնար անհունը ստեղծել, պէտք է որ զայն մեր մէջ դրած ըլլայ անհուն էակը, որ կ'իշխէ մեր վրայ: Բայց այս պատճառաբանութիւնը բուն էակաբանական ըսուած փաստին չի պատկանիր: Գոյութեան հաստատումը, արդարեւ, կը հիմնուի ոչ թէ զուտ գաղափարի յղացքին այլ պատճառականութեան սկզբունքին վրայ միայն:

2. Տիեզերաբանական (cosmologique) փաստ. — Առաջին պատճառաբանութիւնը այլամերժօրէն տրամաբանական է: Փորձառութեան հետ կապ չունի ան բնաւ: Մի միայն գաղափարէն է որ ծնունդ կ'առնէ գերագոյն իրականութեան մտածումը, առկէց է ջերմ յարուստը զոր անոր մասին ունին գննութիւնը արհամարհող և բնագիտական ակներևութենէն ակորժող միտքերը: Տիեզերաբանական փաստը, ընդհանրապէս, երեւոյթներու ուսումնասիրութեան վրայ կը հիմնուի, արդիւնքէն աչխարհին կը մեկնի անյետաբանականացարար մինչև պատճառը այսինքն մինչև Աստուած վերանալու համար: Միայն որովհետեւ տրե-

գերք բազմազան կերպարաններով կ'երևի, իրեն համեմատ կազմուած պայցուցու-
թիւնն ալ նոյնպէս ալլազան ձեերով կը
կատարուի. ասոնց մէջ պիտի գնենք
աստուածաբանական, ապացոյցի ալ, որ
Ֆիզիքական վախճանականութենէն Աստու-
ծոյ. գոյութիւն կ'եղարկացնէ: Ասոնց մէջ
ընդհանուր առմամբ իբր յեւարան կը ծա-
ռայէ ներթական աշխարհը, իր յատկանի-
շերովը միայն, այսինքն իրաց ստեալ հո-
գեկան եւ բարոյական իրականութիւնները,
որոնք իրենց կարեւորութեան համար ան-
շատաբար նկատի կ'առնուին: Այս փաս-
տարկութիւնը հետեւեալ պատահորութեամբ
կը պարզուի Թովմաս Ագուինսցիի բովան-
դակութեան մէջ:

ա) Առաջին փաստը՝ կը հիմնուի Նա-
թուալի գաղափարին վրայ, փորձառութիւնը
կը սորվեցնէ մեզի թէ աշխարհի մէջ ամէն
բան կը շարժի, ամէն առարկայ, որ կը
շարժի, շարժիչէն մըն է որ շարժման մէջ
գրուած է. Ֆիզիքական երեւոյթներու շղջ-
թայաւորումին մէջ բոլոր առարկաները
միանգամայն շարժեալ եւ շարժիչ են: Բայց
այս շարքը չի կրնար անհունապէս շարու-
նակուիլ, վասնզի ամէն շարժիչ միանգա-
մայն շարժեալ ըլլալով, ուրիշէ մը կ'ընդունի
իր շարժումը, այսինքն ինք շարժում չունի
իր մէջ: Ուրեմն եթէ չկայ շարժիչ մը որ
ի սկզբանէ շարժում չունենայ ինքն իր
մէջ, այդ ածանց շարժիչներէն ոչ մին
չունի շարժում, եւ տիեզերքին ընդհանուր
շարժումը առանց պատճառի է: Հետեւա-
բար որպէսզի աշխարհի մէջ փոխանցուող
շարժումը իրական ըլլայ եւ ոչ թէ կեղծ,
պէտք է լինի առաջին շարժիչ մը, որ կը
շարժէ բոլոր բաները, առանց ինք շարժե-
լու ոչ մէկ բանէ, ու այս գերագոյն շար-
ժիչին կուտանք Աստուած անունը:

բ) Ներդրող թիեզերաբանական փաստը
կուգայ պատճառականութեան (causalité) ծա-
նոթոյթէն: Ֆիզիքական երեւոյթները մեզի
կը ցուցեն պատճառներու եւ արդիւնքնե-
րու անընդհատ շարք մը, որուն մէջ ամէն
պատճառ նոյն ատեն արդիւնք է, եւ ամէն
արդիւնք՝ պատճառ: Այս շղթայաւորումին
մէջ պատճառը անհրաժեշտ է արդիւնքին
համար, վերցուցէք պատճառը, արդիւնքը
ինքնին կը դադրի: Բայց իրական պատ-
ճառը, պէտք է ըլլայ այնպիսի պատճառ

մը որ նոյն ատեն արդիւնք չըլլայ, վասնզի
եթէ արդիւնք ալ է, ըսել է թէ կ'ընդունի
եւ կը փոխանցէ պատճառականութեան գոր-
ծելութիւն (action) ու ճշմարիտ պատճառը
պէտք է ալ աւելի վերք փնտռուի, որպէսզի
տեսական արդիւնք ըլլայ, պէտք է որ իրա-
կան պատճառ ըլլայ, ու ինքնին կը ջնջինք
բոլոր արդիւնքները, եթէ մեթոհնք ըն-
դունիլ պատճառ մը, որ պատճառ ըլլայ
առանց արդիւնք ալ ըլլալու, այս գերա-
գոյն պատճառականութիւնն է որ Աստուած
կը կոչենք:

գ) Ներդրող փաստը կը քաղուի կարելի
եւ հարկաւորի գաղափարէն: Տիեզերքին
մէջ միեւ իւր ճանչանք իրողութիւններ,
որոնք կարելիութիւններ են, այսինքն պա-
րագաներուն համեմատ կրնան ըլլալ կամ
չըլլալ: Բայց եթէ այս երեւոյթները կրնան
ըլլալ կամ չըլլալ, պէտք է ընդունիլ թէ
անոնք միշտ եղած չեն. վասնզի եթէ միշտ
եղած ըլլային պիտի չկենային չըլլալ:
Կարելի այս աշխարհէն վեր պէտք է
ուրեմն գոյութիւն ունենայ միակ անհրա-
ժեշտ սկիզբ մը վերածուող օրէնքներու
ամբողջութեան մը, այս է նոր մէկ յատ-
կանիւր այն էակին զոր քրիստոնէական
մտածումը Աստուած կը կոչէ:

դ) Չորրորդ փաստը՝ գլխի շղջապատող
իրականութեանց գերազանցութեան ասթի-
նաններէն (degrés d'excellence) քաղուածն է:
Այդ իրականութիւնները մեզի այնքան ա-
ւելի կամ նուազ ճշմարիտ, արդար եւ բարի
կ'երևին եւ մենք այդպէս կը դատենք գա-
նոնք, որքան աւելի զիրենք ունեցող ա-
ռարկան մօտաւոր է ճշմարտին, արդարին
եւ բարիին: Պէտք է ուրեմն որ բացարձա-
կապէս բարի, բացարձակապէս ճշմարիտ եւ
բացարձակապէս արդար էակ մը ըլլայ, ա-
ռաջին ազբուրը այն յատկութիւններուն՝
որոնցմէ անկատար կերպով իրենց վրայ
մօտեր չունին ստեղծուած իրերը. աշխարհի
մէջ ամէն կատարելութեան սկիզբ եղած
այդ էակին է որ Աստուած անունը կը սորուի:

ե) Տիեզերաբանական ինքզնորող փաստը
վերջապէս կը քաղուի Ֆիզիքական երեւոյթ-
ներու ամբողջութեան մէջ ըմբռնուած վախ-
ճանակաւորութեան (finalité) գաղափարէն: Կը
հաստատենք թէ տիեզերքը կազմուած է
կարգ մը որոշ վախճաններու համար: Արդ,
այս հանգամանքը չի կրնար պատահական

ըլլալ՝ ամենուրեք՝ ուր մենք նպատակ մը կը տեսնենք, իմացական էակի մը ներկայութիւնը կը հետեցնենք, վասնզի նպատակը կ'ենթադրէ առաջադրուած առարկայ մը գորկարելի է հետապնդել։ Իբրեւ ընդհանուր վախճանականութիւնը մեզի կը յայտնէ ուրիշ մտածող առաջին պատճառ մը, վերջին գիծ՝ որ կ'ամբողջացնէ Աստուծոյ մասին մեր կազմած գաղափարը։

Ինչպէս կը տեսնուի, այս ապացոյցները, իրենց զանազան ձևերու մէջ, ամենքն ալ կը կանգնին բաւարար պաճեառի (raison suffisante) սկզբունքին վրայ։ քանի աշխարհ գոյութիւն ունի, պէտք է խելամուտ ըլլալ անոր, պէտք է իրողութիւններ բացատրող տեսութիւն մը յայտնել անոր մասին։ Բազմաթիւ փոխոյնութիւններ, որոնք կը փորձեն թէ բանականութեան միջոցաւ կարելի է ճշմարտութեան վերահասու ըլլալ (dogmatiste) կը խորհին թէ՝ ապացուցանելով տիեզերքէն անջատ Աստուծոյ մը գոյութիւնը՝ այս փաստարկութիւնը կը ջախջախէ համաստեղութիւնը։ Հարկաւոր է, սակայն, քննել թէ մինչև ո՞ր աստիճան ինչդ է այս կարծիքը։ Տարակոյս չկայ թէ, իր ամբողջութեան մէջ առնուած, Տիեզերքաբանական փաստը կը հաստատէ թէ աշխարհ պատճառ մը ունի, բայց ի՞նչ բռնութիւն ունի այս պատճառը։ Այդ պատճառաբանութիւններէն հետեւեալ եղբակացութիւնները միայն կարելի է հանել։

ա) Վերի փաստերուն առաջին երկուքը զմեզ կը տանին ծանօթոյքին առաջին շարժիչի մը, որ նոյն ատեն առաջին պատճառ է։ Բայց այդ առաջին պատճառը, մեզի ներկայացուած իր այդ ձևին մէջ, արդեօք աշխարհէն իբրեւ անջատ կ'ներկի։ Ոչ ընաւ, անիկա կրնայ ինքնակաց (immanent) պատճառ մըն ալ ըլլալ, որուն ուժով վախճար պիտի կարենար իր մէջն ունենալ հուշաւոր երեւոյթներու ամբողջութեանը մէջ յայտնող իր սկզբունքը։ Այս բացատրութիւնը ընդունակ է տրամաբանական տեսակէտով այնքան սրուշապէս պաշտպանելու որքան յաւիտեական ե անսահման Աստուծոյ մը բացատրութիւնը։ և կարգ մը կողմերով նոյն իսկ աւելի բնական և պարզ է ան, քանի որ միութեան կը վերածէ Աստուծոյ և Տիեզերքի երկուութիւնը։ Ամէն պարագայի մէջ, առաջին

պատճառի մը կամ առաջին շարժիչի մը ծանօթոյքը համաստեղութեան դէմ բաւարար յենակէտ մը չի հայթայթեր մեզի։

բ) Յաջորդ երկու ապացոյցները զմեզ աւելի լաւ կերպով կը տանին գէթ ըստ երեւոյթին, նպատակին։ քանի որ կը թուին հաստատել հարկաւոր էակ մը, որ աղբիւրն ըլլայ աշխարհի մէջ ամէն կատարելութեան, և սակայն, հոս ալ նորէն, լուրջ տարակոյններ կը ծնին։ Ճշմարիտ է արդեօք որ տիեզերքի յարաբերական կատարելութիւնը կը պարտաւորէ զմեզ ընդունիլ սկզբնական կատարելութիւն մը՝ ուսկից պիտի քաղէին լուսաւոր էակները, զանազան աստիճաններով, զիրենք զատորոշող յատկութիւնները կամ ստորոգելիները։ Այս նախահական կատարելութիւնը գաղափարէ մը՝ մեր միտքին ստեղծագործութիւնն աւարեր բան մըն է արդեօք։ Կ'ըսուի արդարեւ, թէ այդպիսի ծանօթոյք մը չի կրնար մեր անկատար բանականութեան արդիւնքն ըլլալ։ Բայց ինչ որ հոս կը մոռցուի այն է թէ մարդս, բոլոր կառուածներուն մէջ, առարկայ մը իր բոլոր թիրոջներէն մերկացնելով վերացնելու կարողութիւնը ունի, ինչպէս կ'ընէ արուեստագէտը իր երեսակայութեամբ ստեղծելով բնութեան մէջ գոյութիւն չունեցող յորինուածք մը։ Ինչո՞ւ այնպէս չբացատրել զմեզ մտազգաղեցնող իմացքին ծագումը, առանց դիմելու՝ այդ գաղափարը կազմ և պարտաւոր մեր միտքին մէջ դնող էակի մը ենթադրութեան հոս ալ, մէկ խօսքով, տիեզերքաբանական փաստը չի հակառակիր համաստեղութեան։

գ) կը մնայ վերջին փաստը։ «Աստուածաբանական» գաղափարը, զոր շատեր առանձին նկատել կ'առնուն, իր ուրոյն արժէքի համար՝ կ'երևի թէ, այս ուրաւ, աշխարհի նոյն ինքն աստուածեան (theiste) ծանօթոյքին կ'եննեն, վասնզի նպատակը, կ'ըսեն, կ'ենթադրէ իմացականութիւն, ապա ուրիշն և անձնաւորութիւն։ Բայց ի պատասխան ասոր, կարելի է ըսել թէ պէտք է ընդհականակն զգուշանալ շփոթելէ այդ երկու եզրերը։ Մեր կեանքին մէջ անշուշտ մենք ոչ մէկ տեղ չենք տեսներ իմացականութիւն՝ առանց խորհելու կարող եղող անձնաւոր էակի մը, ուստի նպատակի մը հետքը, զայն ճանչնալուս պէս, իսկոյն մար-

գու մը ներկայութիւնը եզրակացնել կուտայ մեզի: Եւ սակայն կարելի է տաանց ըմբռնել պատճառականութիւնը, եթէ ընդունինք համաստեածութեան վարկածը: Տիեզերքի ներկայացուցած նպատակները այն ատեն ընտելեան ընդհանուր օրէնքն է միայն որ կ'արտայայտեն: Ուրիշ խօսքով, վախճանականութեան սկզբունքն սա միայն կարելի կ'ըլլայ հետեցնել թէ առաջին պատճառականութիւնը կ'որ չէ. այլ կը վարէ բոլոր իրերը հունաւոր իրերու շարքին մէջ յայտնուած կարգի մը համեմատ: Աշխարհ ամէնուրեք մեզի կը պարզէ զարգացող և շղթայաւորուող օրէնքներու տեսարանը: Ուստի աստղերու շարժումներուն կը շահագտեն, ուրիշներ՝ տունկերու աճումին, տիեզերքի եղաշրջութեան օրէնքը պիտի ըլլար ուրիշմ գերագոյն այն օրէնքը որ գիտակից կը դառնայ մարդկութեան ծոցին մէջ:

Ի մի բան, տիեզերաբանական սպացոյցին հետեւութիւնը այն է թէ աշխարհը իր առաջին պատճառը ունի, և թէ այդ պատճառը օրէնք մըն է, բայց որովհետեւ այդ հետեւութիւնը ի նպատակ համաստեածութեան և աստեածանութեան ալ կըրնայ օգտագործուիլ տնիկա չի կրնար հա՛մոգիլ ըլլալ անոնց համար, որ Աստուծոյ գոյութեան հաւատարու ուրիշ պատճառ չունին:

3. Բարոյական փաստ. — Հին Աստուածաբանները «սոքճի ապացոյց» կը կոչէին զայն, և այսպէս կը վարդէին զայն: Կը զգանք և գիտենք թէ մեր մէջը կանսն մը պարտականութեան սկզբունք մը կայ, որ հնազանդութեան կը պարտադրէ մեզի: Արդ ամէն պատուիրան կ'ենթադրէ օրէնքաւոր իշխանութիւն մը, որուն հեղինակութիւնը կը յայտնէ, ուրիշն օրէնքին իրականութիւնը զմեզ կը ստիպէ ընդունիլ թէ Աստուած գոյութիւն ունի: Այսպէս եզրակացնող Աստուածաբանները բազում ուրիշներու կողքին է որ կը գործածէին այս փաստը: Քառիկն ալ բարոյական ապացոյցը կ'իմ կ'ընէ Աստուծոյ՝ մասին պարզած իր ամբողջ վարդապետութեան: Մարդս կ'ըսէ ան, երջանկութեան կը տենչայ, ստիպուած ըլլալով հանգերէ միշտ բարին գործադրել: Եթէ ուրեմն այժմեան կարգը բնականորէն

էր, երջանկութիւնը պէտք էր որ վարձատրէր առաքինութիւնը, արդ, փորձառութիւնը յաճախ հակառակն է որ կը ցուցնէ: Սոսկալի տաքնապուստներու և տառապանքի զնով է որ մարդ շատ սնդակ մը կը գործադրէ բարին: Պէտք է հետեւաբար ընդգուծել հոգիներու աշխարհին մէջ կանոնաւորել մը, որ պիտի հաստատէ ներդաշնակութիւնը, ապառնի կեանքը, և Աստուծոյ գոյութիւնը պարտականութեան օրէնքին անունով է որ կը հաստատուին:

Այս ապացոյցը՝ ինչ ձև ալ որ տան անոր, Աստուածեան տեսակէտով, նախընթացներէն շատ բարձր է: Եթէ արդարեւ պէտք է բարոյական օրէնքով զատարոյշի չարք բարիէն, հետեւեալ եզրակացուածութիւնները յառաջ կուգան էական կարողութենէն:

ա) Պարտականութեան հեղինակութիւնը կ'ենթադրէ օրէնսդիր մը որմէ կը բղխի այդ կարգը: Վասնզի, մինչգեո բնական օրէնքը ոչ այլ ինչ է բայց եթէ եղածին բանաձևը կամ ամփոփումը միայն, բարոյական օրէնքը ըլլալիքն է միայն, որ կ'արտայայտէ Անիկա կը պարտադրուի մեր վրայ, կը նուաճէ զմեզ, ի հարկին կը կոտրէ մեր կամքը: Բայց ընկճելով հանդերձ զմեզ, անիկա մեզի կը յայտնէ մեր ապատուութիւնը, որ փառապստէն է մեր ճակտին: Մէկ կողմէ ուրեմն բարոյական օրէնքը մեզի կը ցուցնէ մեր արժէքը իբրեւ ազատ և պատասխանատու էականներ, և միւս կողմէ զմեզ կը դնէ իշխանութեան մը առջև, որ իր վճիռները կ'արտայայտէ մեզի: Բայց եթէ մենք ազատ ենք, այս իշխանութիւնն ալ պէտք է ազատ ըլլալ, ապա թէ ոչ մենէ ստորին պիտի ըլլար և պիտի չի կրնար մեր մեծաբանքին արժանի ըլլալ: Աւելին կայ այդ գերագոյն իշխանութիւնը, ազատ ըլլալուն հետեանքով նոյն իսկ, անձնաւոր ալ է, վասնզի ի հեճուկս բանականութեան, որ կ'ընայ իբրեւ ընդհանուր օրէնք ըմբռնուիլ, ազատութիւնը կ'ենթադրէ անձնաւորութեան չլիմուելով բարոյական գիտակցութեան վրայ, մենք կը հաստատենք ուրեմն առաջին պատճառին անձնաւորութիւնը, որ Աստուծոյ աստուածեան ծանօթութեան բարձրութեան կը վերանայ: Այսպէս հասկացուած պարտականութիւնը մեզի կը յայտնէ նաև էական յատկանիշներն մին այն Աստուծոյ որուն գոյութեանը մասին կը վկայէ

մեզի, Աստուած մըն է ան որ կ'ուզէ թագաւորել մեր կեանքին վրայ, Սուրբ Աստուած մըն է ան:

բ) Քանզ յիշեցուցած է արդէն, որ, թէև մենք հետամուտ ենք առաքինութիւնը զործադրելու, բայց ասոր համար քարին լաւագոյնս չի վարձատրուիր երկրէ վրայ: Եւ որովհետև աշխարհի վրայ պարտականութեան երջանկութեան միութիւն չկայ, ստիպուած ենք ընդունել անդեօր կեանք մը, ուր պիտի դադրին այս անխրատութիւնները և ներհակութիւնները: Սուրբ Աստուած բարոյական պայծառութիւններով լուսաւորուած, այնպէս մեզի պիտի ներկայանայ իրբեւ վարձատրոյց կամ արդար Աստուած մը:

Ինչպէս կը տեսնուի, Աստուածաբանութիւնը բարոյական ապացոյցով, կը թուի անհերքելի փաստի մը վրայ ձեռք դրած ըլլալ, ամէնո՛ւն հանդէպ և դէմ հաստատելով Աստուծոյ գոյութիւնն ու էական կատարելութիւնները: Եւ այդ մասին կ'ընեն բազմաթիւ Աստուածաբաններ: Բայց այս տեսութիւնն ալ, իրապէս կը յարուցանէ լուրջ առարկութիւններ: Մասնաւորապէս երկու վերապահումներ կը ներկայանան մեր միտքին:

ա) Նախ մեր առջև ելած այս Սուրբ և արդար Աստուածը չի նմանիր Աւետարանին մեզի ճանչցուցած Աստուծոյ: Սէրը, ձօրը այն վեհագոյն ճառագայթը որ զմեզ փրկեց Յիսուս Քրիստոսով, օտար է բոլորովին այդ անարկու գատաւորին:

բ) Եթէ պարտականութիւնը իրականութիւն մըն է, պէտք է ընդունել Սուրբ արար Աստուծոյ մը գոյութիւնը: Բայց տրամաբանութեամբ ի՞նչպէս հերքել զանոնք որ վիճելի կը գտնենք այդ տրամախառնութեան նախադրեալները: Բարին ու չարը չգնահատել յայտարարող մարդուն ի՞նչպէս ապացուցանել վեհագոյն օրէնքին իրաւունքները: Եթէ չեմ ընդունիր պարտականութիւնը ընդհանուր առմամբ, բընձաւ ալ կարեւորութիւն չունի ինծի համար սկզբնական պարտականութիւնը:

Այս փաստարկութիւնը, էպպէս, ինքն իր վրայ է որ կը հանգչի. այսինքն ինծի կը թուի թէ անիկա ապացուցական է անոնց համար միայն, որոնք խոնարհելով իրենց

գիտակցութեան վճիռներուն առջև, առաջուց տրամադիր են հաւատալու բարոյական կարգը պահպանող Աստուծոյ մը:

4. Կը հասնինք հուսկ ուրեմն վերջին փաստին, որ կը կոչուի Պատմական, և որ ազգերուն համաձայնութենէն կը քաղուի. բոլոր ժողովուրդները, կ'ըսեն, Աստուածութիւնը կը պաշտեն: Բայց այս պատմին ալ, որ զայն բանաձևողներու միաբէն մեզ ուրիշ աւելի հմուտ ապացոյցներ հաստատելու միայն կը ծառայէ երկու առարկութիւններու կը բաղխի:

ա) Այս հասարակաց կարծիքը ըստածը այնքան ալ տիեզերական չէ, քանի որ բազմաթիւ քաջաոգութիւններ կը թոյլատրէ Ռատնի խօսելու մեր ժամանակի սնահաւատներուն մասին, ի՞նչ ըսել վայրենի այն ցեղերուն համար, որոնց աստուածները — վայրագ կամ ապուշ — արծանի չեն թուիր բնաւ այդ առնունին: Իրողութիւններէն եզրակացուցածը այն է միայն որ մարդիկ ընդհանրապէս ընդունած են գոյութիւնը կարգ մը բարձրագոյն զօրութիւններու, բայց անոնք բոլորովին տարբեր են Աւետարանի ցոյց տուած Սուրբ և ամբիժ Աստուծոյն:

բ) Յետոյ, հաւատալիքի մը մարդկութեան ծոցին մէջ ծաւալումը հարկաւորապէս չի հաստատեր անոր առարկային իրականութիւնը: Վասնզի կարելի է յիշել այս կամ այն աւելորդապաշտութիւնը, դիւթութեանց հաւատքը, զօր օրինակ. որոնք մարդոց մէջ այնքան տարածուած են որքան ճշմարտութեան նախագագացումները: Ուստի պատմական ըստած ապացոյցը պէտք է մէկ կողմ դրուի միւսներուն պէս, այնքան անստոյգ և խախուտ է անիկա որ չի կրնար խաբխաւ ըլլալ բանականութեան հարկադրուող տեսութեան մը:

Ամփոփենք. Աստուծոյ գոյութեան ի նպաստ առաջ բերուած չորս փաստերը հետեւեալ աստիճանաւորումը կը ներկայացնեն: Առաջինը (էականական) զմեզ կ'առաջնորդէ միայն ծանօթոյքին Աստուծոյ որ ատէ՛կ վերջ միայն կարելի կը թուի: Երկրորդ պատճառականութիւնը (տիեզերաբանական ապացոյց) կը հաստատէ Աստուծոյ այդ գաղափարին համապատասխանող հարկաւոր առաջին պատճառի մը իրական-

նութիւնը: Երրորդ ապացուցութիւնը, բարոյականը, եթէ իր նախադրեալները ընդունելի ըլլան, այս պատճառականութիւնը կը հանէ անձնաւոր, Սուրբ և արդար էակի մը բարձրութեանը: Չորրորդ փաստը վերջապէս կը հաստատէ միւս երեքը, հիմնուելով մարդկութեան ծոցին մէջ տաւածութեան կրօնական հաւատալիքներու հանրականութեան վրայ: Բայց տեսնե՞ք թէ ինչ պէտք է խորհիւ այս վերջին հաստատումին մասին. գալով Աստուծոյ գոյութեան վերաբերեալ միւս ապացոյցներուն, անոնք հետեւեալ դժուարութեանց կը բաղխին:

ա) Անոնք որ ամէնքէն ընդունուած խորիսխի մը վրայ (աշխարհի) իրականութիւն, պատճառականութիւն, վախճանականութիւն կը կանգնեն, միտքը կ'առաջնորդեն տիեզերքի հարկաւոր օրէնքի մը, գաղափարին միայն, և համատարածութեան տեսութեան համար միայն կրնան օգտագործուիլ:

բ) Բարոյական փաստն ալ, որ քրիստոնէական տեսակէտով միակ ապացուցիչը պիտի ըլլար, կը մեկնի փորձառական հիմունքէ մը՝ զոր կ'ընդունին անոնք միայն որոնք, արդէն տրամադիր Աստուծոյ հաւատալու, կարօտ չեն ինքնին որ և է ապացոյցի:

Հետեւաբար, համառոտուած այդ պատճառաբանութիւնները զիտական ապացուցութիւններ չեն բնաւ, այս բառին սովորական իմաստով, իսկ ջատագովական տարողութիւնը բնաւ չունին: Այս փաստերը չեն կրնար համոզել անհաւատ մը, որ եթէ տրամաբանական հողի վրայ կենայ պիտի կարենայ միշտ պատասխան մը գտնել՝ իր սեփական տեսակէտը արգարացնելու համար: Բայց այսպէս ըլլալուն համար, արդեօք պէ՞տք է վտարել զանոնք Աստուածաբանութեան դաշտէն: Ոչ երբեք. հակառակ այս ամէնուն, անոնք օւնին դեր մը, որ թէև շատ չէ ճանչցուած և համեատ կ'երեկ ըստ ինքեան, բայց ունի մեծ արժէք մը:

(2)

X

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ինչպէս կը հետեի, հակառակ ժամանակի ճնշող և անթոյլատու պայմաններուն Հայ Եկեղեցին կը ջանար և կը նիւթէր ոչ միայն իր նիւթական գոյութեան զենքերը, այլ մանաւանդ կ'ուզէր վառել իր մտքին ճրագները, շարունակելով ձեռք բերակել ամէն ինչ ուրիշ զարգացման, լոյսի և փրկութեան ամենափոքր նշոյլ մը կրնար գալ:

Քիչ ազգ կայ որ իր գոյութեան համար այնքան յամառ և երկարատե կոխ մղած ըլլայ քան հայ ազգը: Եւ այդ պայմարը եթէ իր արտաքին ճակատին վրայ չէ պսակուած միշտ յաջողութեամբ, իրենքերին ճակատին վրայ եղած է աւելի խոր, սրտառուչ և փառալարեղած մեր գարեբը արուեստով, հոգիով ու զեղեցկութեամբ:

Կարճ շրջան մը խաղաղութեան և գործի, պիտի բաւէին որ էլ միածնի մէջ և շուրջ, Նոր-Ջուշայի վանքին մէջ և այլուր մտքը և արտաքին զեղեցիկներ ծագէին, սակայն Հռոմի երկրպագուներ, այս շրջանին ձիգութիւնները զլիաւորաբար, պիտի քանդէին աւելի քան կէս դարու այս արդիւնքը:

Ճիգութիւններ արշաւանքը դէպի արեւելք մէկէն եղած է: Անոնք նախ հաստատուեցան Թուրքիոյ Եւրոպական մասում, և անոնց յարձակումներուն առաջին թիրախը եղաւ յոյն եկեղեցին: Յունաց Կիրեղ պատրիարքը ճիգութիւններու քսութեամբ խեղճաման եղաւ կառավարութեան կողմէն: Աւստրիան և Ֆրանսան լայնօրէն զօրավիճակ եղան անոնց իրենց այս ներք և անգութ սխաղործութիւններուն մէջ:

Հետզհետէ առաջնաշնորով դէպի արեւելք, ճիգութիւնները 1650-ին չփախ եկան և Հայքուր հետ, հաստատուելով Սպահանի և Շիրազի մէջ: Աւելի վերջ երբ վերադարձան Պարսկաստանէն, բլիշներ հիմնեցին Երեւանի, Թիֆլիսի, Շամախի, Էրզրումի և Տրապիզոնի մէջ: Իբրեւ զիտական կենցաղազէտ և ճարպիկ անձնաւորութիւններ, ամենուրեք լաւ ընդունելութիւն գտան: Ասկէ զատ Հուսովիկոս ԺԴ. մասնաւոր ուշադրութեամբ յարաբերու-